

P R Z E G L Ą D Z A C H O D N I O P O M O R S K I
ROCZNIK XXXI (LX) ROK 2016 ZESZYT 1

S T U D I A I R O Z P R A W Y

WALDEMAR ROZYNKOWSKI
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

PRZEJAWY KULTU ŚW. MARCINA W POLSCE
– WYBRANE ZAGADNIENIA

Słowa kluczowe: św. Marcin, przejawy kultu, średniowieczna religijność
Keywords: St. Martin, religious cults, Medieval religiousness

Wprowadzenie

Pamięć o świętych miała przez wieki przede wszystkim charakter patronalny. Chrześcijanie szukali u nich opieki, pośrednictwa, wstawiennictwa itd.¹ Pragnienie „posiadania” czy potrzeba odwołania do świętego patrona, osiągnęło swoje apogeum w średniowieczu. Zjawisko to dotyczyło zarówno miejsc, pojedynczych osób, jak i grup społecznych². Pomimo różnych tendencji na przestrzeni wieków, kult świętych przetrwał do dnia dzisiejszego. Tematem niniejszego artykułu jest ukazanie, na wybranych przykładach, przejawów kultu św. Marcina na ziemiach polskich – jednego z najbardziej popularnych świętych w Kościele, zwanego czasami trzynastym Apostołem³.

¹ J.B. Lehner, *Patron*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 8, Freiburg 1986, kol. 187 i n.; A. Angenendt, *Patron*, w: *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 6, Stuttgart 1999, kol. 1806–1808; A. Rutkowski, *Patron*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 15, Lublin 2011, kol. 59–60.

² A. Vauchez, *Święty*, w: *Człowiek średniowiecza*, red. J. Le Goff, Warszawa–Gdańsk 1996, s. 424.

³ G. Karolewicz, *Kult św. Marcina w Polsce do schyłku XVI w.*, „*Studia Theologica Varsaviensia*”, 8, 1970, nr 1, s. 421–445.

W liturgii

Możemy założyć, że najstarsze przejawy kultu interesującego nas świętego pojawiły się na omawianym obszarze dzięki liturgii. Mamy tu na myśli przede wszystkim obecność św. Marcina w kalendarzu liturgicznym⁴. Święty Marcin jest pierwszym niemęczennikiem odnotowanym przez kalendarz liturgiczny: główne obchody liturgiczne spotkamy powszechnie w kalendarzach, i to zarówno diecezjalnych, jak i zakonnych, dnia 11 listopada, czyli w dniu jego pogrzebu, który miał miejsce 11 listopada 397 roku. W niektórych kalendarzach pod datą 4 lipca spotykamy także obchody przeniesienia relikwii (*translatio*) świętego⁵. Data ta może być również związana z konsekracją św. Marcina na biskupa oraz poświęceniem bazyliki wzniesionej na grobie świętego⁶.

Możemy przyjąć, że kult św. Marcina pojawił się na ziemiach polskich wraz z pierwszymi misjonarzami, czyli w czasach wprowadzania chrześcijaństwa. Ze względów oczywistych trudno operować precyzyjnymi datami, ale możemy przyjąć, że św. Marcina wspominano w liturgii od momentu przyjęcia chrztu przez księcia Mieszka i jego dwór, czyli od 966 roku. Pewną informację o obchodach liturgicznych św. Marcina na terenie Polski spotykamy w *Żywocie Pięciu Braci Męczenników* – mianowicie, iż w święto św. Marcina, w nocy z 10 na 11 listopada 1003 roku, eremici zostali zamordowani⁷. W literaturze przyjmuje się, że początki kultu św. Marcina na ziemiach polskich można wiązać z obecnością i działalnością benedyktynów⁸.

Świadectwem obchodów liturgicznych św. Marcina na ziemiach polskich są najstarsze zachowane kalendarze liturgiczne, które znamy zarówno dla diecezji, jak i dla zakonów. W nich to pod datą 11 listopada spotykamy główne obchody

⁴ Zob. W. Zaleski, *Rok Kościelny*, t. 1, Warszawa 1989, s. 7–14; B. Nadolski, *Liturgika*, t. 2, *Liturgia i czas*, Poznań 1991, s. 18 i n.; M. Kunzler, *Liturgia Kościoła*, Poznań 1999, s. 605; H. Wąsowicz, *Kalendarz chrześcijański*, w: *Czas i kalendarz*, red. Z.J. Kijas, Kraków 2001, s. 117–158; W. Rozyński, *Chrześcijański porządek czasu. Wybrane aspekty z okresu średniowiecza*, w: *Zegary i zegarmistrzostwo w Polsce*, red. K. Kluczwajd, Toruń 2005, s. 12–18; H. Wąsowicz, *Chronologia średniowieczna*, Lublin 2013, s. 626.

⁵ Zob. H. Wąsowicz, *Kalendarz liturgiczny Krakowa do połowy 16. wieku. Studium chronologiczno-typologiczne*, Lublin 1995, s. 395.

⁶ M. Daniluk, *Marcin z Tours*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 11, Lublin 2006, kol. 1233.

⁷ Święty Brunon z Kwerfurtu, *Żywot Pięciu Braci Męczenników*, tłum. E. Szwarzenberg-Czer-ny, wstęp J. Spież, R. Witkowski, Kraków 2002, s. 76; G. Karolewicz, *Kult św. Marcina...*, s. 423.

⁸ G. Karolewicz, *Kult św. Marcina...*, s. 423.

liturgiczne świętego biskupa, natomiast pod datą 18 listopada – oktawę tego święta⁹.

Na koniec dodajmy, że obecność św. Marcina w kalendarzu liturgicznym sprawiła, że był on systematycznie przypominany, tak więc przez wieki to właśnie liturgia była jednym z podstawowych nośników pamięci o nim.

Patron świątyni

Jak wspomniano, o świętych myślano przede wszystkim jako o patronach. Jednym z elementów tego zjawiska stał się ich patronat nad obiektami sakralnymi¹⁰. Zauważmy, że patronat świętych nie ogniskował się tylko na świątyni (budynku), ale także na wspólnocie, która się w niej gromadziła – patron świątyni był również patronem wspólnoty parafialnej, a szerzej, świętym orędownikiem wszystkich, którzy przebywali w miejscu oddanym mu pod opiekę.

O tym, że obecność świętego patrona (czasami patronów) była niezwykle ważna dla obiektu sakralnego oraz gromadzącej się w nim wspólnoty, świadczy najlepiej fakt, że zarówno kościoły, kompleksy szpitalne, jak i wspólnoty parafialne, właśnie od niego otrzymywały swoje nazwy. Mówimy przecież potocznie np. o kościele św. Jana czy o szpitalu św. Jerzego. W stosunku do parafii używamy natomiast określeń: parafia św. Antoniego czy parafia św. Jakuba. Taką samą rzeczywistość możemy odnieść w stosunku do skali obecności patronatu św. Marcina nad obiektami sakralnymi.

Brakuje wyczerpujących badań nad popularnością patronatu św. Marcina nad świątyniami w Polsce. Początki tego zjawiska możemy oczywiście śledzić już w średniowieczu. Być może jednym z pierwszych kościołów, który otrzymał wezwanie św. Marcina, była świątynia w Krakowie datowana na XI–XII wiek¹¹.

Według ogólnych, szacunkowych danych, przyjmuje się, że u schyłku średniowiecza św. Marcin patronował w Polsce w sumie około 220 kościołom¹². Stanisław Litak, odtwarzając strukturę administracyjną kościoła w Polsce około

⁹ H. Grotefend, *Zeitrechnung des Deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Bd. 2, Abt. 1, Hannover 1892, s. 55, 94; Bd. 2, Abt. 2, Hannover–Leipzig 1898, s. 3, 7, 17, 23 i inne; *Chronologia polska*, red. B. Włodarski, Warszawa 2007, s. 140, 154, 168, 174, 183, 189, 193, 200; G. Karolewicz, *Kult św. Marcina...*, s. 423–429.

¹⁰ Zob. A. Witkowska, *Titulus ecclesiae. Wezwania współczesnych kościołów katedralnych w Polsce*, Warszawa 1999, s. 49–58.

¹¹ J. Rajman, *Średniowieczne patrocinia krakowskie*, Kraków 2002, s. 49.

¹² G. Karolewicz, *Kult św. Marcina...*, s. 431–432; M. Daniluk, *Marcin z Tours...*, kol. 1233.

1772 roku, podał w zestawieniu końcowym, że św. Marcin patronował aż 182 kościołom parafialnym. W tym czasie ogólna liczba parafii wynosiła 4705. Aby dopełnić obraz popularności tegoż wezwania, należy dodać jeszcze do przywołanej liczby 71 kościołów filialnych i kaplic publicznych, 16 kościołów zakonnych, w tym tylko 2 kościoły zakonne żeńskie, które nosiły w tym czasie wezwanie biskupa¹³. W sumie daje to pokaźną liczbę 269 świątyń, które w drugiej połowie XVIII wieku nosiły to właśnie wezwanie. Patrząc na zestawienie wszystkich wezwań kościołów parafialnych widzimy, że św. Marcin ustępował w gronie świętych Pańskich tylko bardzo popularnym świętym: św. Mikołajowi (414), św. Janowi Chrzcicielowi (309), św. Stanisławowi (260), św. Katarzynie (197), św. Piotrowi (213) oraz św. Pawłowi (206)¹⁴.

Wydaje się, że niewielkie zmiany w patronacie św. Marcina przyniosły wieki XIX i XX. W zestawieniu, które uczyniła dla 1914 roku Grażyna Karolewicz, sytuacja przedstawiała się następująco: na liczbę 6755 różnych kościołów 185 nosiło wezwanie św. Marcina¹⁵. Wezwanie to było dziewiąte w kolejności najbardziej popularnych wezwań. Ustępowało tylko patrociniom: Wniebowzięcia Matki Bożej (472), Trójcy Przenajświętszej (423), św. Mikołaja (332), św. Jana Chrzciciela (302), św. Michała Archanioła (297), św. św. Piotra i Pawła (242), Narodzenia Matki Bożej (227) oraz św. Stanisława (215)¹⁶.

Współcześnie dane o popularności tego wezwania możemy przedstawić dla końca 2005 roku¹⁷. Na dzień 31 XII 2005 roku w Polsce istniały 10 162 parafie, z których 176 jako patrona lub współpatrona posiadały św. Marcina. Obecnie tylko jeden kościół katedralny w Polsce posiada jako patrona, a dokładnie współpatrona, św. Marcina. Dotyczy to świątyni z XV wieku w Bydgoszczy, w której interesujący nas święty występuje obok św. Mikołaja. Dodajmy jeszcze, że diecezja bydgoska powstała w 2004 roku.

Św. Marcina od średniowiecza obierano także jako patrona obiektów szpitalnych (przysiężek). Dodajmy jednak, że nie było to częste zjawisko. Najczęściej

¹³ S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996, s. 42, 137, 143, 148, 554, 570, 581, 586.

¹⁴ Tamże, s. 137.

¹⁵ G. Karolewicz, *Z badań nad wezwaniami kościołów*, „Roczniki Humanistyczne”, 22, 1974, z. 2, s. 230.

¹⁶ Tamże, s. 230.

¹⁷ *Wykaz parafii w Polsce 2006*, t. 1–2, Warszawa 2006.

miejscom tym patronowali Duch Święty oraz św. Jerzy¹⁸. Średniowieczne szpitale, którym patronował święty z Tours, spotykamy np. w Krakowie¹⁹ i Chełmnie²⁰. W XVI wieku biskup warmiński Marcin Kromer ufundował dwa szpitale pod patronatem św. Marcina: w Bisztyнку oraz w Biskupcu. Genezy wezwań tych obiektów należy poszukiwać w osobie fundatora, któremu patronował tenże święty²¹. Dlaczego św. Marcin był wybierany na patrona obiektów szpitalnych? Z jednej strony decydowały o tym na pewno osobiste przesłanki fundatorów tych miejsc. Z drugiej inspirowała także postać samego biskupa z Tours. Przypomnijmy, że zarówno w tekstach, jak i w ikonografii poświęconych biskupowi podkreśla się bardzo wyraźnie jego współczucie dla ubogich i chorych. Od początku jest on zaliczany do grona najpopularniejszych świętych miłosiernych²².

Podsumowując obecność św. Marcina jako patrona świątyń, szczególnie parafialnych, należy przyjąć, że jego patronat pojawił się intensywnie przede wszystkim w średniowieczu. To w tym okresie wybierano go najczęściej na patrona obiektów sakralnych. Nie oznacza to oczywiście, że w kolejnych wiekach, w pojedynczych przypadkach, nie spotykamy nowych fundacji mu poświęconych. Bardzo rzadko staje się on patronem nowych świątyń w czasach współczesnych. Możemy się jednak odwołać do przypadku parafii wojskowej w Krośnie Odrzańskim, gdzie to parafia św. Marcina została erygowana w 1993 roku²³. Widać tu jednocześnie ewidentny związek św. Marcina z wojskiem (wcześniej przez wieki z rycerstwem).

Wydaje się, że patronat św. Marcina nad obiektami odegrał ogromną rolę w promocji kultu świętego w Polsce. Jak już zauważono, jego patronat obejmował nie tylko mury, ale także osoby, które gromadziły się w obiektach mu poświęconych. Każdy więc, kto przekraczał próg świątyni oddanej pod patronat św. Marcinowi, wchodził w przestrzeń jego oddziaływania. Z kolei wychodząc z niej,

¹⁸ Zob. W. Rozykowski, *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006, s. 151–154.

¹⁹ M. Spórna, *Wezwania kościołów i kaplic szpitalnych w diecezji krakowskiej do 1539 r.*, „Nasza Przeszłość”, 98, 2002, s. 561.

²⁰ W. Rozykowski, *Omnes Sancti...*, s. 151.

²¹ Tamże, s. 155.

²² Zob. J. Jagła, *Boska medycyna i niebiescy uzdrowiciele wobec kalectwa i chorób człowieka. Ikonografia „Patronów od Chorób” i „Świętych Miłujących Żebraków” w sztuce polskiej XIV–XVII w.*, Warszawa 2004, s. 216–237.

²³ *Wykaz parafii w Polsce 2006*, t. 1, Warszawa 2006, s. 429.

niósł świętego z Tours do środowiska, w którym żył, czyli przede wszystkim do najbliższej rodziny.

Patron ulic

Patronat świętych wychodził poza mury świątyń²⁴. Ilustrują to chociażby nazwy ulic, które spotykamy w sąsiedztwie kościołów, odwołujące się często do patronatu świętych, w tym także do biskupa z Tours. Przywołajmy kilka przykładów. W pobliżu świątyni pod wezwaniem św. Marcina w Wodzisławiu w diecezji kieleckiej znajduje się ul. Św. Marcina²⁵. Świątynia parafialna, której patronuje św. Marcin w miejscowości Jawor w diecezji legnickiej położona jest również przy ul. Św. Marcina²⁶. Podobne zjawisko spotykamy także w miejscowościach parafialnych: Swarzędz (diecezja poznańska)²⁷ oraz Jawiszowice (diecezja bielsko-żywiecka)²⁸.

Patron bractw

Św. Marcin swoim patronatem obejmował nie tylko obiekty sakralne i ulice, ale także grupy społeczne. Przykładem takiego patronatu marcinowego było powstawanie bractw, które jego właśnie obierały na swojego świętego orędownika. W wykazie parafii w Polsce istniejących w końcu 2005 roku uczyniono także zestawienie różnych organizacji katolickich, w tym bractw. Jak się okazuje, tylko w jednym przypadku (na przeszło 10 tys. parafii) odnotowano funkcjonowanie Bractwa św. Marcina – spotykamy je w parafii św. Marcina w Bukowcu niedaleko Grodziska Wielkopolskiego w diecezji poznańskiej²⁹. W ciągu wieków bractw takich mogło być znacznie więcej. Brakuje jednak szczegółowych badań. Wydaje

²⁴ Zob. K. Gwizdak, *Wpływ kultu świętych na nazewnictwo ulic i placów w średniowiecznej aglomeracji Krakowa*, w: *Kult świętych w Polsce średniowiecznej*, Kraków 2003, s. 43–51.

²⁵ *Wykaz parafii w Polsce 2006*, t. 1, Warszawa 2006, s. 256.

²⁶ Tamże, s. 313.

²⁷ Tamże, t. 2, s. 494.

²⁸ Tamże, t. 1, s. 44.

²⁹ Tamże, t. 2, s. 474. W zestawieniu tabelarycznym podano błędnie, że bractwo spotykamy w dwóch parafiach; zob. tamże, t. 1, s. 21.

się jednak, że św. Marcin nie należał do grona często obieranych świętych w środowisku brackim³⁰.

Przeglądając strony internetowe, w Polsce możemy obecnie znaleźć bractwa, którym patronuje nasz święty, np. Bractwo Konne Św. Marcina w Strykowie czy Bydgoskie Bractwo Rycerskie św. Marcina. Obydwa bractwa powstały w ostatnich latach, co wskazuje na żywotność kultu oraz pamięci o świętym. Trzeba jednocześnie zauważyć, że w porównaniu z bractwami, które istniały przez wieki przy parafiach, te wymienione wyżej posiadają wyraźnie świecki charakter. Jest to na pewno nowy znak czasu w historii pamięci o św. Marcinie.

Patron ludzi (imiona)

Patronat św. Marcina możemy rozpatrywać także w kontekście popularności nadawanych imion. Chrześcijaństwo przez wieki było jednym z głównych źródeł imion, dzięki niemu i one, i sam moment ich nadawania (sakrament chrztu św.) zyskiwały wyższą rangę. Pod względem pochodzenia były to głównie imiona przejęte z Pisma św. oraz imiona świętych męczenników i wyznawców, przede wszystkim z okresu pierwszych wieków chrześcijaństwa. Skarbiec imion chrześcijańskich znacznie wzbogacał się w kolejnych wiekach³¹.

Wydaje się, że możemy założyć, że jednym z najbardziej popularnych imion męskich w średniowieczu było imię Marcin. Niestety, brakuje na ten temat szczegółowych badań³². Kiedy jednak przeglądamy średniowieczne źródła, to stosunkowo często natrafiamy na to właśnie imię. Możemy się odnieść do dwóch szczegółowych przykładów. W świetle przeprowadzonych badań pośród najbardziej popularnych imion świętych w gronie rycerstwa w czasach panowania Bolesława Wstydlivego (1243–1279), spotykamy właśnie imię Marcin³³.

Przywołajmy także badania, które uczynił Krzysztof Mikulski dla Starego Miasta Torunia (w średniowieczu miasto znajdowało się w granicach państwa zakonu krzyżackiego). Historyk sporządził je na podstawie zachowanych spisów

³⁰ Historyk Jerzy Flaga, badacz bractw w okresie nowożytnym, pośród popularnych świętych w środowisku brackim nie wymienia św. Marcina: J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 2004, s. 104–117.

³¹ Zob. W. Rozykowski, *Omnes Sancti...*, s. 241 i n.

³² Przykłady zob. G. Karolewicz, *Kult św. Marcina...*, s. 438–439.

³³ A. Becker, *Imiona świętych wśród rycerzy w czasach panowania Bolesława Wstydlivego, w: Kult świętych w Polsce średniowiecznej*, Kraków 2003, s. 39, 41.

podatkowych z lat 1394 i 1455³⁴. Spis z 1394 roku wymienia 1250 imion męskich, natomiast z 1455 roku nieznacznie więcej – 1265. Spotykamy w nich odpowiednio 86 i 71 rodzajów imion. Najbardziej popularne imiona męskie w Starym Mieście Toruniu na podstawie wskazanego źródła z 1394 roku to: Johann (284), Nicolaus (227), Peter (153), Heinrich (63), Matthias (38), Herman (35), Jacob (35) oraz Martin (32). W świetle spisu z 1455 roku wyglądało to następująco: Johann (239), Nicolaus (190), Peter (95), Matthias (75) oraz Martin (59)³⁵. Jak widać, popularność imienia Marcin w średniowiecznym Toruniu była bezsporna. Zauważmy również, że w średniowiecznym kompleksie toruńskim brakuje świątyni, która posiadałaby jako patrona świętego z Tours, tak więc to nie oddziaływanie świętego patrona obiektu sakralnego miało wpływ na wybór takiego właśnie imienia. Wydaje się, że decydowała o tym przede wszystkim powszechna popularność tegoż świętego w średniowieczu.

Nazwy miejscowości (toponimia)

Jednym z przejawów obecności chrześcijaństwa na danym terenie było pojawienie się nazw zaczerpniętych z terminologii kościelnej³⁶. Szczególnie ważna dla nas jest relacja między szeroko pojętym kultem świętych w Kościele a nazwami miejscowości lub ich części, co spotykamy w odniesieniu do miast. W *Słowniku Geograficznym* pod hasłem *Święci* czytamy między innymi: „Chrześcijański kult świętych wprowadził do nazewnictwa dziesiątki tysięcy nazw świętych na kuli ziemskiej. (...) Wielkie upodobanie do nazw świętych mają ludy romańskie. (...) W nazewnictwie żadnego kraju Europy nie przejawia się wpływ chrześcijaństwa tak bardzo jak we Francji. Tutaj według pobieżnego szacunku do 30 tysięcy osiedli ma nazwy od świętych”³⁷.

³⁴ K. Mikulski, *Pułapka niemożności. Społeczeństwo nowożytnego miasta wobec procesów modernizacyjnych (na przykładzie Torunia w XVII i XVIII wieku)*, Toruń 2004, s. 260–264.

³⁵ Tamże, s. 261, 263.

³⁶ Zob. J. Dubois, J.L. Lemaître, *Sources et méthodes de l'hagiographie médiévale*, Paris 1993, s. 192. Tam podano także inne przykłady podziału nazw oraz zestawiono szczegółową literaturę na ten temat. Na gruncie polskim trzeba wymienić przede wszystkim prace W. Taszyckiego, *Das christliche Element in den polnischen Ortsnamen*, „Collectanea Theologica”, 18, 1937, s. 452–476.

³⁷ J. Staszewski, *Słownik Geograficzny: pochodzenie i znaczenie nazw geograficznych*, Warszawa 1959, s. 289–291. Zob. także: H. Leclercq, *Lieu, noms*, w: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. 9, Paris 1930, kol. 656–683.

Poszukując na obszarze Polski nazw zaczerpniętych od imienia Marcin, odwołam się do zestawień uczynionych w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, publikacji składającej się z kilkunastu tomów, wydanej pod koniec XIX wieku. Spotykamy tam ponad 60 miejscowości, których nazwy nawiązują do imienia Marcin, np.: Marcinek, Marciniszki, Marcinkańce, Marcinki, Marcinkowice, Marcinkowo (tych jest najwięcej), Marcinów, Marcinowce itd.³⁸

Trudno jednoznacznie udowodnić, że wszystkie wymienione wyżej nazwy miejscowości pochodzą bezpośrednio od kultu św. Marcina. Z badań Grażyny Karolewicz wynika, że tylko w dwóch przypadkach spotykamy w tych miejscowościach świątynie pod wezwaniem św. Marcina³⁹. Możemy jednak przyjąć, że tak częsta obecność odwołania do imienia Marcin w nazwach miejscowości to jeden z przejawów popularności kultu biskupa z Tours na ziemiach polskich.

Pielgrzymki

Kolejnych śladów obecności św. Marcina należy poszukiwać w ruchu pielgrzymkowym. Pielgrzymki towarzyszyły chrześcijaństwu od jego początków i były mocno związane z kultem świętych. Pielgrzymowanie nabrało w chrześcijaństwie szczególnego znaczenia – cały Kościół określony został mianem pielgrzymującego⁴⁰.

W dziejach Kościoła ruch pielgrzymkowy jest bardzo trwałą cechą życia religijnego, pomimo zmieniających się przez wieki trendów pobożnościowych. Jednocześnie mamy tu do czynienia ze zjawiskiem bardzo dynamicznym, szczególnie w średniowieczu⁴¹. Pośród wielu różnych miejsc, które przyciągały wiernych

³⁸ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 6, Warszawa 1885, s. 105–109; G. Karolewicz, *Kult św. Marcina...*, s. 439–440.

³⁹ G. Karolewicz, *Kult św. Marcina...*, s. 439.

⁴⁰ Zob. B. Nadolski, *Liturgika*, t. 3: *Sakramenty, sakramentalia, błogosławieństwa*, Poznań 1992, s. 257–263; A. Witkowska, „*Peregrinatio religiosa*“ w *średniowiecznej Europie*, w: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa 1995, s. 9–16.

⁴¹ Zob. A. Witkowska, *Przemiany w ruchu pielgrzymkowym i praktyce odpustów w kościele zachodnim w XIV–XV w.*, „Znak”, 23, 1971, nr 205–206, s. 892–900; J. Chélini, *Dzieje religijności w Europie zachodniej w średniowieczu*, Warszawa 1996; J. Chélini, H. Branthomme, *Drogi Boże. Historia pielgrzymek chrześcijańskich*, Warszawa 1996; D. Webb, *Pilgrims and Pilgrimage in the Medieval West*, London 2001; N. Ohler, *Życie pielgrzymów w średniowieczu. Między modlitwą a przygodą*, Kraków 2000.

z całej Europy, było także Tours. Czy pielgrzymowali do tego miejsca także mieszkańcy ziem polskich? Prawdopodobnie tak, chociaż nie znamy skali tego zjawiska, wydaje się jednak, że było ono raczej niewielkie. Wiemy, że u grobu św. Marcina był późniejszy misjonarz Prus i patron Polski, św. Wojciech. Autor żywota napisze, że św. Wojciech udał się do Tours „szukając pomocy u świętego starca Marcina”⁴².

Wydaje się, że na obszarze Polski nie wykształcił się żaden znaczący ośrodek kultu św. Marcina, tzn. brakuje nam jego sanktuariów.

Św. Marcin w sztuce

Biskup z Tours należał do grona najbardziej popularnych świętych wyobrażanych w sztuce chrześcijańskiej. Przedstawiany jest jako młody mężczyzna w zbroi legionisty lub rycerza, najczęściej na koniu; pojawia się także w bogatym stroju świeckim oraz jako biskup w szatach pontyfikalnych, sporadycznie z gęsią u stóp; czasami przedstawiany jest jako mnich. Bardzo często w jego towarzystwie spotykamy także nędzarza, z którym dzieli się swoim odzieniem⁴³.

Zabytków sztuki poświęconych św. Marcinowi możemy poszukiwać w wielu miejscach, między innymi w świątyniach czy kaplicach, którym patronował biskup z Tours. Najstarsze, które znamy, pochodzą z XIV i XV wieku⁴⁴. Jest to chociażby przedstawienie św. Marcina na koniu dzielącego się płaszczem z żebrakiem, ukazane na fresku z okresu po 1370 roku, w kaplicy św. Jakuba w kościele cysterskim w Łądzie. Z XIV wieku pochodzi także przedstawienie św. Marcina na malowidle ściennym w towarzystwie dwóch żebraków, znajdujące się w kościele pod wezwaniem św. św. Kosmy i Damiana w Okoninie koło Grudziądza. Inne przedstawienie św. Marcina spotykamy w stallach pochodzących z XVII wieku z kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Chełmnie⁴⁵.

Św. Marcina z gęsią spotykamy na obrazie (rozmiary 140/120 cm) z końca XIX wieku, który znajduje się w ołtarzu głównym w kościele św. Marcina w Grażawach, miejscowości położonej niedaleko Brodnicy w diecezji toruńskiej.

⁴² Jan Kanapariusz, *Świętego Wojciecha Żywot Pierwszy*, przekł. B. Kürbis, w: *W kręgu żywotów świętego Wojciecha*, red. J.A. Spież, Kraków 1997, s. 69; G. Karolewicz, *Kult św. Marcina...*, s. 422.

⁴³ M. Pastwa, *Marcin z Tours, IV. Ikonografia*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 11, Lublin 2006, kol. 1235.

⁴⁴ G. Karolewicz, *Kult św. Marcina...*, s. 429–431.

⁴⁵ M. Pastwa, *Marcin z Tours...*, kol. 1236.

Wydaje się, że jest to jedno z nielicznych przedstawień ukazujących biskupa w towarzystwie gęsi.

Dzwony

Te szczególne przedmioty, związane nierozłącznie z obiektami sakralnymi, stały się także wyrazem oddania czci świętym. Wyjątkowo sakralną funkcję dzwonu możemy dostrzec już w samym sposobie jego włączenia do przestrzeni sacrum. Od średniowiecza był to specjalny obrzęd podobny do chrztu dziecka czy konsekracji świątyni⁴⁶. Każdy większy dzwon otrzymywał imię, które podkreślało jego wyjątkowość pośród przedmiotów towarzyszących człowiekowi⁴⁷.

Możemy założyć, że dzwony noszące imię św. Marcina znajdowały się w wielu świątyniach, którym patronował tenże święty. Oczywiście dzwony nawiązujące do osoby świętego mogły być obecne także i w innych obiektach sakralnych. Ponieważ przez wieki były łatwym łupem wojennym, a przy tym bardzo często ulegały uszkodzeniom, to tych najstarszych noszących odwołanie do biskupa z Tours zachowało się do naszych czasów niewiele. Dla przykładu nie zachował się dzwon o imieniu Marcin, przeznaczony prawdopodobnie dla którejś ze świątyni Gdańska, odlany w 1529 roku w Brugii⁴⁸. Z kolei podczas II wojny światowej zrabowany został dzwon z 1925 roku poświęcony św. Marcinowi z kościoła parafialnego w Boleszynie w diecezji chełmińskiej⁴⁹.

Legendy hagiograficzne, kazania

Opowieści o św. Marcinie odnotowują zabytki hagiograficzne w całej Europie. Jedną z nich spotykamy w *Złotej legendzie* Jakuba de Voragine, czyli w jednym z najbardziej popularnych zbiorów legend hagiograficznych Europy doby średniowiecza⁵⁰. Na ziemi polskiej *Złota Legenda* została przyniesiona przez

⁴⁶ S. Benz, *Glockenweihe*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 4, Freiburg 1986, kol. 966; J. Hani, *Symbolika świątyni chrześcijańskiej*, Kraków 1994, s. 75 i n.

⁴⁷ Por. H. Fros, F. Sowa, *Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-hagiograficzny*, Kraków 2000.

⁴⁸ K.M. Kowalski, *Inskrypcje na dzwonach gotyckich w Prusach. Studium z epigrafiki kampanologicznej*, Gdańsk 2006, s. 203–204.

⁴⁹ Tamże, s. 204.

⁵⁰ Jakub de Voragine, *Złota legenda*, tłum. J. Pleziowa, wstęp i przypisy M. Plezia, Warszawa 1983, s. 489–500.

dominikanów pod koniec XIII wieku⁵¹. Echa jej obecności spotykamy w kazaniach. W zachowanych średniowiecznych zabytkach kaznodziejskich z obszarów Polski jej wpływy znajdujemy chociażby w zbiorze kazań autorstwa dominikana Peregryna z Opoła (1260/1270 – po 1333 roku). Pośród jego kazań o świętych nie zabrakło oczywiście tekstu na dzień św. Marcina wyznawcy⁵². Odniesienie do św. Marcina spotykamy także w zabytkach z XV wieku, np. w *Kazaniach Gnieźnieńskich* oraz w *Rozmyślaniach Przemyskich*⁵³.

Termin składania danin

Od początku XIII wieku możemy śledzić na ziemiach polskich zjawisko przyjęcia wspomnienia św. Marcina, czyli dzień 11 listopada, jako dzień składania danin. Nie mamy wątpliwości, że jest to także jeden z przejawów rozwiniętego kultu świętego. W miastach pobierano wtedy czynsze z pól, ogrodów, stodoł, jatek i innych kramów. Wskazanie tego terminu płatności związane było między innymi z oddziaływaniem prawa niemieckiego⁵⁴. Odwołajmy się bezpośrednio do zapisów, które spotykamy w przywileju chełmińskim z 1233 roku: „Wyznaczony zaś czynsz powinni dawać każdego roku w dzień św. Marcina, bądź też w ciągu piętnastu dni od tego dnia”⁵⁵. Nie może nas także dziwić, że data obchodów liturgicznych św. Marcina związana była również z organizowaniem jarmarków⁵⁶.

Zakończenie

Przywołane miejsca kultu to swoisty kwestionariusz badawczy, który możemy zastosować w badaniach nad św. Marcinem na ziemiach, które znajdowały się historycznie, bądź też znajdują się obecnie, w granicach Polski. Na pewno nie jest on wyczerpujący. W jego świetle widzimy jednak wyraźnie, że św. Marcin należał do grona najbardziej popularnych świętych. Warto zauważyć, że kult tego

⁵¹ Tamże, s. 47.

⁵² Peregryn z Opoła, *Kazania „de tempore” i „de sanctis”*, red. J. Wolny, Kraków–Opole 2001, s. 595–599.

⁵³ G. Karolewicz, *Kult św. Marcina...*, s. 436–437.

⁵⁴ Zob.: G. Myśliwski, *Człowiek średniowiecza wobec czasu i przestrzeni (Mazowsze od XII do poł. XVI wieku)*, Warszawa 1999, s. 210; A. Bartoszewicz, *Czas w małych miastach. Studium z dziejów kultury umysłowej późnośredniowiecznej Polski*, Warszawa-Pułtusk 2003, s. 175 i n.

⁵⁵ *Przywilej chełmiński 1233 i 1251*, wyd. K. Zielińska-Melkowska, Toruń 1986, s. 44.

⁵⁶ A. Bartoszewicz, *Czas w małych miastach*, s. 184, 328, 335, 340, 342, 343, 346, 347, 352, 353.

świętego należał także do najstarszych w Polsce, rozwijał się szczególnie dynamicznie w okresie średniowiecza, od XIII do XV wieku. W kolejnych wiekach był przede wszystkim podtrzymywany. Dostrzegalną cechą pamięci o św. Marcinie jest również jego związek zarówno z liturgią, jak i z gospodarką.

Bibliografia

Źródła

- Jakub de Voragine, *Złota legenda*, tłum. J. Pleziowa, wstęp i przypisy M. Plezia, Warszawa 1983.
- Jan Kanapariusz, *Świętego Wojciecha Żywot Pierwszy*, przekł. B. Kürbis, w: *W kręgu żywotów świętego Wojciecha*, red. J.A. Spież, Kraków 1997.
- Peregryn z Opoła, *Kazania „de tempore” i „de sanctis”*, red. J. Wolny, Kraków–Opole 2001.
- Przywilej chełmiński 1233 i 1251*, wyd. K. Zielińska-Melkowska, Toruń 1986.
- Święty Brunon z Kwerfurtu, *Żywot Pięciu Braci Męczenników*, tłum. E. Szwarzenberg-Czerny, wstęp J. Spież, R. Witkowski, Kraków 2002.

Opracowania

- Angenendt A., *Patron*, w: *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 6, Stuttgart 1999.
- Bartoszewicz A., *Czas w małych miastach. Studium z dziejów kultury umysłowej późnośredniowiecznej Polski*, Warszawa–Pułtusk 2003.
- Becker A., *Imiona świętych wśród rycerzy w czasach panowania Bolesława Wstydliwego*, w: *Kult świętych w Polsce średniowiecznej*, Kraków 2003.
- Benz S., *Glockenweihe*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 4, Freiburg 1986.
- Chélini J., *Dzieje religijności w Europie zachodniej w średniowieczu*, Warszawa 1996.
- Chélini J., Branthomme H., *Drogi Boże. Historia pielgrzymek chrześcijańskich*, Warszawa 1996.
- Chronologia polska*, red. B. Włodarski, Warszawa 2007.
- Daniluk M., *Marcin z Tours*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 11, Lublin 2006.
- Dubois J., Lemaître J.L., *Sources et méthodes de l'hagiographie médiévale*, Paris 1993.
- Dudek A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2006.
- Flaga J., *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 2004.
- Fros H., Sowa F., *Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-hagiograficzny*, Kraków 2000.
- Grotefend H., *Zeitrechnung des Deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Bd. 2, Abt. 1, Hannover 1892; Bd. 2, Abt. 2, Hannover–Leipzig 1898.
- Gwizdak K., *Wpływ kultu świętych na nazewnictwo ulic i placów w średniowiecznej aglomeracji Krakowa*, w: *Kult świętych w Polsce średniowiecznej*, Kraków 2003.
- Hani J., *Symbolika świętych chrześcijańskiej*, Kraków 1994.

- Jagła J., *Boska medycyna i niebiescy uzdrowiciele wobec kalectwa i chorób człowieka. Ikonografia „Patronów od Chorób” i „Świętych Miłujących Żebraków” w sztuce polskiej XIV–XVII w.*, Warszawa 2004.
- Karolewicz G., *Kult św. Marcina w Polsce do schyłku XVI w.*, „*Studia Theologica Varsoviensia*”, 8, 1970, nr 1.
- Karolewicz G., *Z badań nad wezwaniami kościołów*, „*Roczniki Humanistyczne*”, 22, 1974, z. 2.
- Kowalski K.M., *Inskrypcje na dzwonach gotyckich w Prusach. Studium z epigrafiki kampanologicznej*, Gdańsk 2006.
- Kunzler M., *Liturgia Kościoła*, Poznań 1999.
- Leclercq H., *Lieu, noms*, w: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. 9, Paris 1930.
- Lehner J.B., *Patron*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 8, Freiburg 1986.
- Litak S., *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996.
- Litak S., *Szpitalne w Polsce przedrozbiorowej. Rozwój i problematyka*, w: *Szpitalnictwo w dawnej Polsce*, red. M. Dąbrowska, J. Kruppé, Warszawa 1998.
- Mikulski K., *Pułapka niemożności. Społeczeństwo nowożytnego miasta wobec procesów modernizacyjnych (na przykładzie Torunia w XVII i XVIII wieku)*, Toruń 2004.
- Myśliwski G., *Człowiek średniowiecza wobec czasu i przestrzeni (Mazowsze od XII do poł. XVI wieku)*, Warszawa 1999.
- Nadolski B., *Liturgika*, t. 2: *Liturgia i czas*, Poznań 1991.
- Nadolski B., *Liturgika*, t. 3: *Sakramenty, sakramentalia, błogosławieństwa*, Poznań 1992.
- Ohler N., *Życie pielgrzymów w średniowieczu. Między modlitwą a przygodą*, Kraków 2000.
- Pastwa M., *Marcin z Tours. IV. Ikonografia*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 11, Lublin 2006.
- Probst Ch., *Deutsche Orden und sein Medizinalwesen in Preußen. Hospital, Firmarie und Arzt bis 1525*, Bad Godesberg 1969.
- Rajman J., *Średniowieczne patrocinia krakowskie*, Kraków 2002.
- Rozyński W., *Chrześcijański porządek czasu. Wybrane aspekty z okresu średniowiecza*, w: *Zegary i zegarmistrzostwo w Polsce*, red. K. Kluczwajd, Toruń 2005.
- Rozyński W., *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006.
- Rozyński W., *Rozwój ruchów katolickich na przykładzie diecezji chełmińskiej i toruńskiej. Ważny wymiar kościoła posoborowego*, w: *Studia soborowe. Historia i nauczanie Vaticanum II*, red. M. Białkowski, Toruń 2013.
- Rutkowski A., *Patron*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 15, Lublin 2011.
- Słoń M., *Szpitalne średniowiecznego Wrocławia*, Warszawa 2000.

- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 6, Warszawa 1885.
- Spórna M., *Wezwania kościołów i kaplic szpitalnych w diecezji krakowskiej do 1539 r.*, „Nasza Przeszłość”, 98, 2002.
- Staszewski J., *Słownik Geograficzny: pochodzenie i znaczenie nazw geograficznych*, Warszawa 1959.
- Taszycki W., *Das christliche Element in den polnischen Ortsnamen*, „Collectanea Theologica”, 18, 1937.
- Vauchez A., *Święty*, w: *Człowiek średniowiecza*, red. J. Le Goff, Warszawa–Gdańsk 1996.
- Wąsowicz H., *Chronologia średniowieczna*, Lublin 2013.
- Wąsowicz H., *Kalendarz chrześcijański*, w: *Czas i kalendarz*, red. Z.J. Kijas, Kraków 2001.
- Wąsowicz H., *Kalendarz liturgiczny Krakowa do połowy 16. wieku. Studium chronologiczno-typologiczne*, Lublin 1995.
- Webb D., *Pilgrims and Pilgrimage in the Medieval West*, London 2001.
- Witkowska A., „*Peregrinatio religiosa*” w *średniowiecznej Europie*, w: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa 1995.
- Witkowska A., *Przemiany w ruchu pielgrzymkowym i praktyce odpustów w kościele zachodnim w XIV–XV w.*, „Znak”, 23, 1971, nr 205–206.
- Witkowska A., *Titulus ecclesiae. Wezwania współczesnych kościołów katedralnych w Polsce*, Warszawa 1999.
- Wykaz parafii w Polsce 2006*, t. 1–2, Warszawa 2006.
- Zaleski W., *Rok Kościelny*, t. 1, Warszawa 1989.

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest ukazanie wybranych przejawów kultu i pamięci na ziemiach polskich o jednym z najbardziej popularnych świętych w Kościele, zwanym nieraz trzynastym Apostołem, mianowicie o św. Marcinie. Ukazano to z perspektywy jego obecności w liturgii, patronacie nad świątyniami, patronacie ulic, patronacie bractw, popularności imienia Marcin, nazwach miejscowości, pielgrzymkach, obecności świętego w sztuce, związkach z dzwonami, w legendach hagiograficznych i kazaniach oraz związkiem jego osoby z cyklem gospodarczym, a dokładnie z terminem składania danin.

Przywołane miejsca kultu oraz pamięci to swoisty kwestionariusz badawczy, który możemy zastosować w badaniach nad św. Marcinem na ziemiach polskich. Na pewno nie jest on wyczerpujący. W jego świetle widzimy wyraźnie, że św. Marcin należał do grona

najbardziej popularnych świętych. Warto zauważyć, że kult tego świętego należał także do najstarszych w Polsce, rozwijał się szczególnie dynamicznie w okresie średniowiecza, od XIII do XV wieku. W kolejnych wiekach był przede wszystkim podtrzymywany. Wyraźną cechą pamięci o św. Marcinie jest również jego związek z liturgią oraz z gospodarką.

SYMPTOMS OF THE CULT AND MEMORY OF SAINT MARTIN IN POLAND – SELECTED QUESTIONS

ABSTRACT

The objective of the article is to present some selected symptoms of the cult and memory in Poland of St. Martin, one of the most popular saints in the Church sometimes referred to as the thirteenth apostle. The saint is depicted through his presence in the liturgy, in his patronage over the temples, streets and brotherhoods, in the popularity of his name, in the names of places, pilgrimages, arts, in connection with bells, in his presence in hagiographic legends and sermons, and in relation of the saint with economic cycle, i.e. with the dates of paying tributes.

The recalled places of cult and memory are a specific research questionnaire which may be applied while analysing the figure of Saint Martin. Undoubtedly, the picture is not complete. Saint Martin is one of the most popular saints. And it is worth mentioning that the cult of Saint Martin is one of the oldest in Poland; it was especially dynamic in the Middle Ages, from the 13th to 15th centuries. In the subsequent centuries it was still alive. A distinctive feature of the cult has always been its relation with liturgy and economy.